

ПОЗАМОВНІ ЗАСОБИ ЯК ЗНАК КОНФЛІКТНОСТІ ОСОБИ
(на матеріалі текстів художніх творів початку XXI століття)

У статті розглядаються позамовні (невербальні, паравербальні, екстралінгвістичні) засоби конфліктної комунікації персонажів творів українських письменниць М. Матиос, М. Ряполової і Г. Тарасюк.

Ключові слова: невербальні, паравербальні, екстралінгвістичні засоби комунікації, конфліктна міжособистісна комунікація.

В статье рассматриваются внеязыковые (невербальные, паравербальные, экстралингвистические) способы конфликтной коммуникации персонажей произведений украинских писательниц М. Матиос, М. Ряполовой и Г. Тарасюк.

Ключевые слова: невербальные, паравербальные, экстралингвистические способы коммуникации, конфликтная межличностная коммуникация.

The article investigates extralinguistic (nonverbal, paraverbal, extralinguistic) means of conflict communication of characters in works by Ukrainian writers M. Matios, M. Ryapolova and H. Tarasiuk.

Key words: nonverbal, verbal, extralinguistic means of communication, conflict interpersonal communication.

Сучасна наука розглядає конфлікт як багатостороннє явище, яке відображає все різноманіття діалектики життя. Джерела конфліктів тісно пов'язані з соціально-психологічними умовами їх перебігу та включають тип і рівень мовної взаємодії, ступінь конфронтації й особливості психологічного стану опонентів. Образ конфліктної ситуації є перехідною ланкою між учасниками конфлікту й умовами його перебігу та поведінкою опонентів, що включає їхнє уявлення про самих себе, протилежну сторону; про те, як інший сприймає його; уявлення про середовище, в якому розгортаються події [1: 33]. Образ конфліктної ситуації визначає конфліктну поведінку осіб, їхні реакції, емоції. Міжособистісні конфлікти – типова форма взаємодії людей у критичній життєвій ситуації. Вивчення особливостей мовної поведінки опонентів у конфліктній міжособистісній взаємодії є новим напрямком у комунікативній лінгвістиці. Мовний конфлікт, як комунікативне, соціальне і культурне явище, обумовлене мовними та позамовними факторами, спирається на загальні положення комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, лінгвоконфліктології, психології конфлікту. Дослідженням конфліктної комунікації присвячено ряд робіт вітчизняних і зарубіжних науковців (Г.Т. Анісімова, Н.А. Белоус, Н.Д. Голєв, У. Гордон, І.Н. Горєлов, І.І. Гулакова, С.М. Ільєнко, Б.С. Кардінській, Н.С. Кінева, Г.Є. Крейдлін, Т.С. Непшекуєва, О.О. Матвєєва, Н.В. Муравйова, Л.В. Самойлович, О.В. Саржина, К.Ф. Сєдов, В.С. Третьякова та ін.). На сьогодні особливо активно відбувається становлення лінгвоконфліктології, адже мовознавці все більше усвідомлюють необхідність опису процесів мовної взаємо-

дії в розрізі різних видів конфліктів. Щодо досліджень позамовних засобів спілкування (роботи Р. Бердвістела, Н.О. Григор'єва, С.А. Григор'євої, Г.В. Колшанського, В.П. Морозова, А. Піза, А. Хілла, Г. Уайнрайта, Ю. Фаста, О.В. Янової та ін.), то до розгляду конфлікту з цієї позиції науковці звертаються не часто. Даний факт свідчить про необхідність глибокого осмислення зазначеної проблеми, що дозволить розглянути цей феномен у комунікативному просторі як складне ціле, що включає ряд взаємопов'язаних елементів і частин та є системою. Тому актуальність нашого звернення до особливостей мови конфлікту в комунікативному просторі пояснюється стійким інтересом до цього явища в рамках лінгвоконфліктології і відсутністю його систематичного опису з позицій комунікативної лінгвістики. Метою нашого дослідження є аналіз позамовних реакцій опонентів у межах міжособистісної конфліктної взаємодії, що дозволить розглядати їхні діалогічні відносини безпосередньо в конкретній обстановці мовного спілкування і в конкретному їх прояві. Джерелом ілюстративного матеріалу виступають тексти художніх творів письменниці Марії Матіос [1; 2; 3], Марії Ряполової [4] і Галини Тарасюк [5; 6; 7]. Наша стаття є частиною авторського дослідження мови міжособистісної конфліктної взаємодії, яке здійснюється на основі текстів художніх творів початку ХХІ століття.

В наукових дослідженнях позамовної комунікації часто відводиться другорядна роль. Причиною є недооцінка значення цього виду спілкування, адже подібна передача інформації найчастіше проявляється на несвідомому рівні, опоненти не знають про особливості її вияву і не вміють розпізнати. Але у психології давно визначено, що позамовна комунікація є достатньо інформативною (спілкування за допомогою слів передає 35% інформації, решта 65% – позамовна інформація) [2: 73]. Вона визначає стосунки між опонентами, ступінь їхньої конфронтації, психологічний стан суб'єктів, їхнє ставлення до предмету конфлікту. Поєднання мовних і позамовних засобів має здатність підсилити або послабити конфліктну взаємодію осіб, тому їхня інтерпретація повинна відбуватися комплексно. До позамовних засобів комунікації ми відносимо: невербальні (кінесіка, міміка, контакт очей, такесіка, сенсоріка, проксеміка, хронеміка), паравербальні (доповнюють, супроводжують, заміщають звуки мови) і екстралінгвістичні (пауза, сміх, плач, подих, кашель тощо) засоби. Завдяки опису позамовних знаків комунікації автор художнього тексту має можливість чітко вималювати «картину» конфліктної взаємодії персонажів свого твору і цим посилити вплив на читача.

Найвиразнішими й найуживанішими засобами невербального спілкування є кінетичні. Жест – елемент, який виконується за допомогою дій рук. Безперечно, жестикуляція збільшується при емоційному спілкуванні, що властиве саме конфліктній взаємодії. Жести нерідко поєднуються з іншими невербальними проявами. Поза – значуще положення людського тіла, яке зберігається протягом певного часу, «статичний аналог жестів» (за визначенням Є.М. Верещагіна). Вона може характеризувати конфліктну комунікацію осіб і є яскравим засобом вираження оцінки опонента. Поза завжди наявна в будь-якій ситуації, адже вона є біологічно обумовленим способом розміщення тіла у просторі. Вона визначає характер взаємин учасників комунікації й є ключем до розуміння їхніх особистісних характеристик. Тож логічно, що у проаналізованих творах представлено широку систему кінетичних засобів.

За одиницю кінесики ми приймаємо кінему, яка має рухову природу і бере участь у міжособистісній комунікації разом з вербальними засобами (за визначенням Р. Бердвіс-

тела). У текстах виявлено кінеми, які співвідносяться з різними тактиками конфліктної поведінки персонажів. Жорсткі тактики, а саме: (1) захоплення й утримання об'єкта конфлікту, (2) фізичне насильство, (3) психологічне насильство і (4) тиск – відповідають кінемам:

1) фізичний вплив, блокування чужої діяльності, заподіяння болю і т. п.: *вхопив мене за плечі та різко відштовхнув від сейфу; взяв бригадирку за груди; обурився Юрій, хапаючи попа за барки; накинувся крутелик на Юрія, не вітаючись; міцно, як лецатами, стиснув рукою його лікоть;*

2) демонстрація сили, образливі і загрозові жести: *людина зі зброєю у правій руці замахнулася; витягнув вила із землі і потряс ними перед бригадирчиними очима; він посунув на Ірину з вилами, так ніби мав її зараз узяти на зубці і закинути в саме пекло; скочив з крісла, пустивши його під двері; замахнувся кулаком на випадкового поплічника; пограв ломиком в руках; Степан раз по раз припліскував рукою кобуру на штанах,*

3) демонстрація своєї рішучості, впевненості, переваги: *став перед Іриною, узявши руки в боки; стояв, схрестивши руки на грудях;*

4) демонстрація негативної особистісної оцінки опонента: *від цих слів аж підскочив від злості браток, мов ошпарений;*

5) зміна положення тіла у просторі задля фіксації власної позиції у конфлікті, порушення особистої зони опонента, жест «зависання» над опонентом: *підлетів впритул; нахилився до вчительки; посланець майже впритул наблизився до Бунчужного; рвучко підійшов майже впритул до розгубленого Юрія; отець Георгій зупинився за кілька кроків у порозі храму; хлопець підскочив до священика; ніп рвучко підійшов до Юрія; приступився браток ближче; голова вивалювався із-за столу, як із низького чавуна кулеша.*

Середні і м'які тактики поведінки, а саме: (5) демонстративні дії, (6) санкціонування, (7) коаліція, (8) фіксація своєї позиції, (9) дружельобність і (10) угода – відповідають таким кінемам:

1) залучення конфліктантом уваги оточуючих до своєї персони задля демонстрації власної ролі у конфлікті: *мимоволі озирнувся до натовпу; збентежено роззирнувся;*

2) встановлення блоку в спілкуванні за допомогою різни жестів (невдоволення, неприйняття слів опонента, здивування, образу тощо): *обидва пристрасно замотили головами; сплеснула руками; ходив по квартирі, ламав руки білі; я затулила вуха; відповів юнак, відвертаючи від панотця зблідле лице;*

3) підтвердження власної позиції: *розвів руками; приклав свою волохату руку до грудей і зазирнув у вічі; знизав плечима;*

4) підкреслена демонстрація готовності конструктивно взаємодіяти у конфлікті: *директор продовжував сидіти за столом;*

5) використання зміни положення тіла у просторі задля «відтягування» часу: *чоловік пройшовся кімнатою; він то нервово ходив, то враз зупинився;*

6) створення просторового «бар'єру» задля уникнення конфлікту: *Теофіла стояла посеред хати, стискаючи руку старшого сина; юнак рвучко повернувся і вийшов із церкви; шарпнувся бігти;*

7) демонстрація поступки, поза «жертви», відсторонення від ситуації, закритість, розгубленість, невпевненість, готовність до прийняття волі опонента, розмірковування: *та так і зосталась стояти посеред хати із розплетеним волоссям; тихо м'яв у руках*

капелюх; сидів зі складеними під себе ногами й дивився в підлогу; Іван стояв коло самих дверей і м'яв капелюх; впала перед ним навколішки і, обхопивши руками коліна, вперше заговорила; постукав пальцями по столі; підкрутив вус; голова з дільничним почухали потилиці; завмер, чекаючи на удар; завмер, зляканий власною брутальністю; цигани принишкли – причаїлися, завмерли від страху; руки дрібно тремтіли.

Тож серед кінетичних засобів найбільш продуктивними для авторок є кінеми, які відповідають жорстким тактикам поведінки 2 і 3; з середніх і м'яких тактик віддано перевагу кінемам демонстрації поступок, відсторонення, розгубленості, готовності до примирення, які відповідають тактикам 9 і 10.

Важливим елементом невербального спілкування виступає і міміка – рухи обличчя, які візуально відображають психічний стан особи. Динамізм конфліктної взаємодії осіб визначається особливостями їхнього темпераменту, що має своїм підґрунтям набір певних психічних рис характеру людини, одна з яких (домінантна) обумовлює міру емоційності й агресивності особи. Високий рівень емоційності й агресивності сприяє активній реалізації мімічної демонстрації. Тож уважаємо виправданим, що при передачі емоційних станів персонажів М. Матіос, М. Ряполова, Г. Тарасюк не оминають опис міміки. Тактикам конфліктної поведінки 1 – 4 відповідають мімічні прояви: *ціпив зуби і лихо бив; по обличчю братка... пролетіла зловісна тінь; оскалився вовком браток; вбивав від люті зубами чечітку; вискалившись, посунув на брата; цідив кризь зуби, брови загрозливо полізли на лоба*; тактикам 5 – 10 відповідно: *продовжував брехати Коста, надуваючи губи від своєї значимості; копилла зубу; раптово спохмурнів; хоч би бровою повів*. Інформація про емоційний стан персонажів стає цілком зрозумілою читачу завдяки й опису очей. Як було визначено, опис погляду й очей осіб є надзвичайно продуктивним, зокрема:

1) демонстрація небажання спілкуватися на певну тему, «дивиться фактам в очі»: *сіла на постелі... невинно закотивши догори очі; блукав... поглядом по стелі; блукаючи поглядом по шибках вікна; відводила очі;*

2) демонстрація психологічної «перевага» над опонентом: *здійняв на мене очі і сміливо подивився; очі загрозливо полізли на лоба; очі його палали; поглядав згори, скоса і згорда; гнівно блиснув очима посланець; рівно відповів на те Оксентій, не зводячи очей зі свого документа;*

3) демонстрація готовності конструктивно взаємодіяти у конфлікті: *глянув щиро мені в очі; Григір здивовано роздуплює баньки свої зизи; стоїть... очками кліпає; піп зазирнув в обличчя; не зводили очей; нарешити відкрито глянула в вічі.*

Названі мімічні прояви виражають різноманітні емоції опонентів. Тактики конфліктної поведінки 1 – 4 відповідають емоціям: агресія, страх, страждання, гнів; тактики 5 – 10 відповідно: невдоволення, протест, підпорядкування, здивування, образа, розгубленість, відчай.

Сенсорика визначає конфліктну взаємодію опонентів через органи чуття. Наприклад, напруження, яке виявляється через «важке» дихання, що відповідає стану стресу: *важко дихали й обидва брати, стоячи один напроти одного*; різні емоційні реакції: *аж труситься від злості; хлопець... знову запанікував; здригнувся нічний гість, ніби його вдарило струмом; розгубився панотець; починав закипати праведним гнівом Юрій; Юрко... аж трясся від спокуси убити попа; Бунчужний отетерів; знітився чоловік;*

Бунчужного, як струмом прошило; з неприхованою погрозою парював Дятлов; гнівний клекіт, що підіймався в душі юнака; роблено здивувався хазяїн «майбаха»; зневажливо, в тон чортовому цезнику, спитав Юрій; аж поблід. У більшості випадків авторки використовують цей тип невербального прояву для ситуаційної характеристики активної конфліктної взаємодії персонажів.

Паравербальні засоби (темп, тембр, висота, гучність, швидкість, ритмічність голосу, його інтонація тощо) також відповідають певним емоціям опонентів. У текстах визначено таку систему паравербальних виявів:

1) акустичні засоби, які передають емоції (страх, агресія, глузування, гнів), що відповідають жорстким тактикам поведінки: *кричала, аж захлинаючись слиною; кричав, багряніючи лицем; від такого неочікуваного нахабства Ірина задихнулася, сперло їй у горлі, задихалася від нестачі повітря; цигани кричали; гордо випалив дільничний; а він як закричить; знову у крик; Мирослава лається... кричить; кричу, що чути на третій вулиці; несподівано різко відповів юнак; сердито перебив священника Юрій; вигукнув піп; браток не кричав, навпаки, вимовляв слова чітко, розмірено, ніби вбивав у голову Юрія дерев'яні цвялики; заволав Юрко; зашипів гадом браток;*

2) акустичні засоби, які передають емоції (тривожність, невпевненість, образа, розгубленість, зацікавленість), що відповідають середнім і м'яким тактикам поведінки: *неправда, – буркнув я; тихо звучав його надтріснутий голос; питав Оксентій зі скрипом у голосі; звучав його печальний тихий голос; зічений голос; понуро буркнув новооб'явлений Юрій; погаслим голосом озвався Юрій; шепотів отець Георгій; притишив голос чоловік; пошепки наказав Бунчужний; стояв... онімліий, ніби язика проковтнув.* Відомо, що ритмічне, неголосне мовлення є ознакою врівноважених стосунків співрозмовників. Тож зміна цих параметрів свідчить про зміни умов перебігу процесу комунікації, що відповідає і конфлікту. Письменниці продуктивніше послуговуються описом акустичних засобів, які співвідносяться з жорсткими тактиками, адже сильним емоційним реакціям властива більша гучність голосу задля підвищення спонукального ефекту, навмисного наміру вплинути на опонента (у поєднанні з частотою, швидкістю голосу виникає розмова «на підвищених тонах»). З можливих екстралінгвістичних засобів зафіксовано плач (як реакція на нервову напругу) і сміх (як засіб зняти напругу у стосунках, як іронічне ставлення до опонента, як «гра» для досягнення власної мети – «штучний сміх»): *він плакав, уткнувшись носом у мою пазуху; очі його, повні болю, гніву і безпомічних сліз; усміхнувся Бунчужний, тильно придивляючись до співрозмовника; зареготав на всю обору Бунчужний та ін.* До опису цих засобів авторки вдаються не часто.

Отже, М. Матіос, М. Ряполова і Г. Тарасюк у своїх творах активно використовують опис позамовних засобів спілкування для представлення міжособистісної конфліктної взаємодії персонажів. Серед кінетичних засобів найбільш уживаною є система кінемів, які відповідають жорсткій тактиці поведінки. Задля представлення різноманітних емоцій конфліктантів, авторки подають сукупність мимічних і сенсорних проявів у персонажах, активно послуговуються й описом акустичних засобів, що супроводжують конфліктне мовлення опонентів. Щодо екстралінгвістичних засобів, то письменниці акцентують увагу на плачі, який виступає реакцією на психічну напругу в конфлікті. Тож персонаж у конфліктній взаємодії являє собою контамінацію «кількох» комунікантів: по-перше, це особа, яка послуговується основним каналом передачі інформації – мовою; по-друге,

парадигма «реального» спілкування зумовлює «існування» особи, яка використовує і систему позамовних засобів. Результатом опису мовних і позамовних реакцій є створення авторками повного контексту конфліктної комунікативної ситуації, яка відповідає кордонам української традиції спілкування в конфлікті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ложкин Г.В. Практическая психология конфликта : [учеб. пособие] / Г.В. Ложкин, Н.И. Повакель. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
2. Колшанский Г.В. Паралингвистика / Г.В. Колшанский. – М. : Комкнига, 2010. – 96 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Матіос М. Майже ніколи не навпаки : [Електронний ресурс] / Марія Матіос. – Режим доступу : http://lib.mn/blog/mariya_matios/95557.html
2. Матіос М. Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба : [Електронний ресурс] / Марія Матіос – Режим доступу : http://lib.mn/blog/mariya_matios/136643.html
3. Матіос М. Солodka Даруся : [Електронний ресурс] / Марія Матіос. – Режим доступу : <http://sovremennik.ws /2008/04/25/solodkadarusja.html>
4. Ряполова М.К. Варення з райських яблук / Марія Костянтинівна Ряполова // Дніпро. – 2011. – № 9. – С.2–5.
5. Тарасюк Г. Мій третій і останній шлюб : [Електронний ресурс] / Галина Тарасюк. – Режим доступу : lib.rus.ec/b/178679/view
6. Тарасюк Г. Храм на болоті : новочасна притча : [Електронний ресурс] / Галина Тарасюк. – Режим доступу : http://chtyvo.rg.ua/Tarasiuk/Khram_na_boloti/
7. Тарасюк Г.Т. Янгол з України : маленькі романи, новели / Г.Т. Тарасюк. – К. : Либідь, 2006. – 432 с.